

ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ТЕОРЕТИЧНО-ЛІТЕРАТУРНА КАТЕГОРІЯ

У статті висвітлено категорію відчуження у літературознавчому дискурсі; описано методологічні принципи витворення теоретико-літературної категорії із поняття «відчуження»; акцентовано увагу на складниках ситуації алієнації у художньому тексті; визначено рівні художньої структури, на яких, власне, відбувається відчуження.

Аналізуючи сучасний стан європейської культури, мислителі та науковці досить часто вживають термін «відчуження». Причому стосується це не лише сфери філософії, соціології чи політології, а й мистецтва, зокрема літератури. Наприклад, М. Ігнатенко у своїй статті «Відчуження й імморалізм у дійсності та літературі ХХ ст.», розглядаючи постмодерн як «специфічну епохальну ситуацію повсюдного знедуховлення... в різних царинах суспільного життя» [3, 51], оперує поняттям «відчуження» для позначення однієї з основних особливостей епістемологічного дискурсу сьогодення: «всесвітній дискомфорт, у всій його вичерпності, вкладається в категорії *відчуження* (курсив *М./.*), сьогодні воістину всезагальний» [3, 46]. Американська дослідниця А. Хелер, намагаючись надати терміну «відчуження» більш конкретизованого статусу, виокремлює покоління алієнації як культурний рух в ролі проміжної ланки між поколінням екзистенціалістів та поколінням постмодерністів [8, 500].

Актуалізація цього поняття в епоху постмодернізму має сенс, особливо якщо розглядати відчуження як вихідний момент та основний структурний компонент процесу креації письменником нової віртуальної дійсності у площині художнього тексту. Дистанціювання від об'єкта пізнання (а пізнавальна функція літератури поєднує цю сферу зі сферою філософії, оскільки обидві звертаються до метафізичної проблематики, шукаючи якогось цілісного образу (світу, людини) і його усенсованого представлення [10, 13]) через несприйняття або ж його тотальне заперечення призводить до появи іронії, сарказму, гротеску, пародії, гри при його художньому відтворенні. Останні ж є розпізнавальними рисами постмодерністичного прийому у літературі. Отже, відчуження стає невід'ємною частиною «новітнього художньо-філософського способу мислення, який не зображує, не змальовує, не відтворює дійсність у класичній «іконічній» мімесисній традиції, а моделює її в ігрових ситуаціях - суб'єктивному міфологізуванні, пародіюванні, іронії, гротеску, мареннях, візіях, чудодійних перетвореннях, антиутопіях, колажі, монтажі» [3, 48].

Окрім того, було випущено з уваги той факт, що саме явище відчуження спричинилося до появи інтелектуальної прози. Воно було відправною точкою творчо-особистісного освоєння світу. Очевидні процеси дегуманізації у європейському суспільстві, інтелектуальний та моральний занепад інтелігенції - носія культури тощо - все це пропускатись крізь призму очуженої свідомості письменників та відбивалось на ідейно-тематичному наповненні творів. Суб'єктивна форма відчуження особистості митця (занурення в самоаналіз, пошук власної ідентичності) призвела до того, що він використовував факти власного життя як матеріал для створення художньої реальності. У який спосіб виникало таке літературне явище як автобіографізм.

Протягом досить тривалого часу поняття «відчуження» традиційно пов'язували з іменами Г. В. Ф. Гегеля та К. Маркса. Активізація відчуження як екзистенційної моделі буття у творчості екзистенціалістів більшою мірою була художнім продовженням марксівської концепції [4, 55], яка вказувала лише на негативні ціннісні значення відчуження або ж стану відчуження у прямому сенсі. Цілком неправомірно, а почасти й свідомо, забувалось про первісні позитивні конотації цього терміна: зокрема, про метафізичні посилання, частково збережені в німецькомовній традиції поняття *Entfremdung* [див.: 5, 22-35]. Однак у такому разі семантичний вимір згаданого поняття розширювався за межі філософсько-антропологічного дискурсу. За традицією, витoki якої сягають ще часів ранньої гностики, дискурсивне мислення як споглядально набуте знання, а тому як таке, що віддаляє людину від істинного знання, привносило хвилю розпаду у світ. Єдиним протистоянням цьому процесу могло бути самовідчуження, самоусвідомлення людини, що було чи не основною з передумов містичного осягнення світу. Концепт митця у такому значенні було розвинено наприкінці ХІХ ст. - на початку ХХ ст. символістами.

Пропозиція авторів збірника «*Alienation: problems of meaning, theory and method*» застосо-

увати термін «відчуження» в позитивному значенні суто в стосунку «до творчих людей - до митців, письменників і критиків» [5, 32] переводить його з класу антропологічно-соціологічних категорій до класу категорій естетичного переосмислення реальності та конструювання віртуального світу у художньому тексті.

В якомусь сенсі подібну спробу здійснив під кінець 30-х років ХХ ст. Б. Брехт, який перший свідомо розробив теорію очуження як закону мистецтва і як одного зі способів суб'єктивного перетворення митцем реальної дійсності. «Ефект очуження» Брехта є своєрідним симбіозом теорії відчуження Г. В. Ф. Гегеля, представленої у «Феноменології духу», та теорії «одивнення» формаліста В. Шкловського і охоплює всі параметри художньої світобудови: час, простір, причинно-наслідкові закономірності та й саму творчу особистість як критерій співвимірності світу, в зв'язку з чим на перший план виступає власне процес перетворення, трансформації дійсності.

Однак при витворенні теоретично-літературної категорії з поняття «відчуження» виникає ціла низка проблем, пов'язаних насамперед із багатозначністю вживання цього терміна. Як у філософії не існує єдиного й остаточного розуміння згаданого поняття, а кожен із філософів дає йому своє тлумачення, так і в царині літературознавства спостерігається подібна ситуація. Залежно від обраного підходу дослідники акцентують свою увагу на певних аспектах вищезазначеної категорії: наприклад, з психоаналітичного погляду їх цікавить стан внутрішньо-екзистенційної відокремленості особистості від соціуму та цілий ряд відчуттів, викликаних ним; прихильники рецептивної естетики звертають увагу переважно на процес читання як форму відчуження через сприйняття або несприйняття цінностей, закладених автором у художньому тексті [7, 38]; структуралісти аналізують текст крізь призму бартівської концепції *задоволення/насолоди*; прибічники екзистенціалізму аналізують екзистенційні ситуації, описані у художньому творі, та явища, що їх породжують тощо. Окрім того, літературознавство складається з цілого комплексу піддисциплін, центр яких становлять різноманітні частини та аспекти (теорія літератури, історія літератури, семантика тексту, стилістика тексту, біографістика, поетика, версологія тощо). Усі вони виступають «jako fragmenty większego kompleksu zainteresowań, odpowiadającego jakiemuś przypuszczalnemu, pożądanemu czy po prostu uznawanemu za oczywisty - całościowemu obiektowi nauki o literaturze. Wizja owego obiektu totalnego... jest zarazem zdroworoządkowa i utopijna» [11, 10]. Проте, «żaden kierunek nie osiągnie pełni istnienia» [11, 11]. Тож дати повне й вичерпне визначення

відчуження як теоретично-літературної категорії в цьому випадку неможливо. Однак існує низка проблем, які заслуговують на увагу при розгляді цієї категорії:

- Феномен відчуження як моторизуючий чинник у біографії письменника (передусім це може стосуватися творчості емігрантів: усамітнівшись від рідного культурного середовища, людина занурюється в самоаналіз, відшукує власну автентичність, що накладає відбиток і на її творчість, спонукає до роздумів не лише щодо віднайдення власної самототожності, а й об'єктивного переосмислення цінностей рідної культури тощо).

- Тема відчуження та її різновиди як в автобіографіях, так і в творах інших жанрів (все, що стосується реальності твору: фабулярні схеми, типи постатей, види ситуацій і конфліктів, а також організація мови (метод розгортання нараційної оповіді, монологу-зізнання, психологічного опису тощо)).

- Рецепт творів.

- Читач як істота відчуження.

- Ситуація дослідника-літератора (психологічно-наукова): аналіз ним відчуження у тексті й власне професійне тощо.

Окрім зазначених проблем, польський дослідник Я. Славінський вказує ще на необхідність вивчення епістемології літературного дискурсу, співвідношення з ідеологією (поняття, символи, цінності) та ролі ситуації відчуження письменника в динаміці історико-літературного процесу [11, 73-5].

Інший польський літературознавець А. Стоф виділяє такі основні складники ситуації відчуження:

- відчуження автора;
- відчуження читача;
- відчуження світу.

Причому вони можуть трактуватись лише у зв'язку з конкретним літературним твором, який і є місцем досвідчення стану відчуження [14, 24].

Біографія є одним зі структуральних правил, що діють при витворенні значень і продукції тексту. Відчуження в цьому випадку стає реальністю, що переживається індивідуально. Письменник свій власний досвід узагальнює, перекладає на мову універсальних символів. Як приклад можна навести почуття викорінення у митців-емігрантів, яке певною мірою вилилося у проблему «безgruntярства» в творчості представників українського екзистенціалізму - Ю. Косача і В. Домонтовича. Однак таке почуття у емігрантів є лише одним із значень чужості, названої екзистенційною.

Окрім того, відчуження творчої людини може набувати ще форм внутрішньо-екзистенційної відокремленості від звичного та буденного, або

ж стану трагічної викинутості з людського буття, або ж дистанціювання від навколишнього світу з метою поривання до екзистенційно розгорнутого буття тощо. У кожній новій ситуації цей феномен набуватиме нового вигляду і нового тлумачення. Спільними залишатимуться лише два аспекти його прояву:

1) суб'єктивний (об'єктивна сутнісних сил людини, яка призводить до розпаду особистості, до сумних пошуків самоідентифікації і т. ін.);

2) об'єктивний (виокремлення людини внаслідок несприйняття нею соціальних установок, інтересів суспільства, усталених цінностей тощо).

Література в цьому випадку виконує роль посередника для огляду «себе» й «інших».

Письменник шукає художні структури, які б змогли якнайповніше розкрити суть його світобачення. Зазнавши досвіду алієнації, він намагається віднайти своє місце в світі, внаслідок чого - занурюється в самоаналіз. Тож до тканини художнього тексту вплітає факти з особистого життя. І тут виникає нова проблема при дослідженні автобіографічних творів - проблема реляції «автор - наратор», а, відповідно, і реляції «автобіографія - фікція».

Еміграція як квазіпросторове поняття відчуження надає можливість письменникові побачити власні аксіологічні вибори на відстані та відповісти не лише на найістотніші екзистенційні питання, а й вийти за межі готових кліше, стереотипів, окремих понять, усталених традицією. Досить часто це зумовлює деструкцію традиційних уявлень на всіх рівнях художньої структури: тематичному, фабулярному, мовно-стилістичному тощо. Яскравим свідченням цього є творчість польського письменника В. Гомбровича. Її головною ознакою є використання елемента карнавалізації, своєрідного театру масок із метою боротьби проти навичок, канонів і стереотипного мислення, поведінки, вчинків, запроваджених романтичною традицією у польській культурі.

До того ж на еміграції знімається питання співвідношення з ідеологією. Письменник залишається єдиною інстанцією, що висновує про доцільність та оригінальність запропонованих мисленневих форм та художність мови. Йому не потрібно буде погоджуватися на компроміс із владою, підлягати тискові, писати алюзійним шифром. Згадати хоча б про феномен літературної творчості українського письменника В. Домонтовича. До свого виїзду за кордон і по «поверненню додому» він був знаний передусім як учений-археолог (В. Петров). Однак саме на еміграції став відомий насамперед як автор кількох романів - вершинних зразків української інтелектуальної прози (період МУРу).

В соціо-літературному розумінні поняття «відчуження» література нас цікавить як сфера вільного експериментування. «... Twórcą powinien być wolny, ...w jego przypadku wolność jest niczym innym, jak drugim obliczem wyobcowania» [14, 24]. Мається на увазі насамперед відхід від загальноприйнятого погляду на світ. До того ж питання свободи розуміється і як свобода вибору теми (пригадаймо, як за часів соцреалізму багатьом письменникам робилися зажути щодо тем і сюжетів, які «не відповідали історичним реаліям», «розходились із суспільними потребами» тощо).

Окрім того, відчуженню може підлягати і реальний світ. Слід зазначити, що досвід такого виду відчуження відчитується в літературі абсурду. Йдеться про конфлікт світу ідеального та світу реального, який розігрується у свідомості автора. Відчитувані митцем у дійсності переміни негативного характеру, «jako zagrażające poczucie jego [світу. - С. Т.] sensowności, podważające jego, zdawałoby się pewny status ontologiczny, przekreślające dotychczas możliwe w nim wartości» [14, 30], призводять до конфлікту такого типу. На практиці (мається на увазі поетика твору) це може набирати рис сюрреалізму, що своєю чергою знову ж вестиме ще до одного типу відчуження - відчуження читача - пересічної людини. Як наслідок, твори такого характеру читатимуться і відповідно сприйматимуться лише обмеженим колом людей-інтелектуалів. В історії світової літератури відомі такі літературно-мистецькі напрями, в яких відчуження вищезгаданого типу ставало самоціллю творчих людей (досвід модерністів; розрізнення елітної та масової літератур).

А. Стоф пропонує розглядати ситуацію відчуження і з боку самого твору. Насамперед це стосується неповного існування твору між автором і читачем внаслідок допущених митцем помилок, таких як написання у невідповідній формі, брак цікавих ідей та мотивів, обмеження стереотипами тощо. «Jest to rola każdej literatury oddanej na usługi ideologii...» [14, 28] - пише дослідник. Саме з такої позиції розглядає Ю. Гудзь хрестоматійний соцреалістичний твір Ю. Яновського «Вершники», зазначаючи, що читача відштовхувала від літератури подібного кшталту «напівправда», подана у ньому [див.: 2].

Більш небезпечною постанню відчуження твору А. Стоф вважає «przesłonięcie go w świadomości czytelników upowszechnioną interpretacją gotowym wzorem odczytania stereotypem myślowym» [14, 28]. У цьому випадку постає проблема неавтентичності твору.

Можна говорити і про відчуження в реляції «автор - твір»: після завершення процесу написання текст починає жити власним життям.

У ньому виявляються нові змісти й сенси, результатом чого постає множинність інтерпретацій. Відбувається вихід за смислові межі, окреслені авторським задумом.

Відчуженню можуть підлягати й окремі жанри (зокрема різноманітні видозміни science fiction) або й цілі літературні періоди. Причиною алієнації останніх є домінування у них, наприклад, національних цінностей. Зокрема, А. Стоф вказує на «kompleks polski» літератури XIX ст. власної країни з причини домінування у ній винятково типу романтичного героя на кшталт героїв А. Міцкевича [14, 28-29]. Що ж до історії української літератури, то на сучасному етапі можна вести мову про відчуження літератури соцреалізму (шкільна практика).

Проблематика відчуження безпосередньо у творі охоплює як фабулярний рівень, так і вищий-комунікаційний рівень. На першому-вона являє собою модель екзистенційного буття і стоїть питання героя-аутсайдера та його взаємозв'язків із іншими героями. На вищому рівні торкається реляції «narrator - adresat пагації» або ж «narrator - odbiorca wirtualny» [15, 229]. С. Вислоух здійснила таку спробу дослідити внутрішньотекстові категорії літературного тексту на наратологічному рівні. Запропонована нею типологія нарації базується на категорії цінностей. Дистанціювання читача від твору пояснюється зіткненням розбіжних систем цінностей - системи цінностей читача та системи цінностей, репрезентованої наратором безпосередньо або ж опосередковано у тексті.

Доцільно вказати ще на одну проблему - мови як площини відчуженої творчості. Р. Ніч вказав на дві основні можливості мови - креації та алієнації [9, 290]. З одного боку, вона виконує культуротворчу функцію: є тим чинником, який кшталтує наш образ світу, з іншого - таким, що відділяє нас від реального світу, впливаючи на результати пізнання. Наприклад, у творчості польського письменника-модерніста Б. Шульца спостерігається гра прямих і переносних значень. Слово у нього проходить крізь низку контекстів, унаслідок чого загальне лексичне значення розщеплюється на кілька часткових, ситуативних. Це відповідає розкладенню предмета на ряд проєкцій зображення, які співвідносяться з різними ситуаціями його сприйняття. Шульц з цього приводу зазначає у «Цинамонових крамниціях»: «Język nasz nie posiada określeń, które by dozowały niejako stopień realności, definiowały jej gęstość» [13, 55]. А його герой Йосиф прагне перенаректи всі речі, суть яких зникла і залишилася лише форма. Сприйняття речі у кожної людини несвідомо зрощене зі словами й обумовлене ними. Людина одвикла від первозданного,

по-дитячому чистого споглядання речі. Вона настільки звикла до мовних знаків, що її погляд, кинутий на світ, лише в окремих випадках досягає самого світу. Слова підмінюють саму річ. Таким чином, у прозі Б. Шульца відбувається оновлення філософії слова. Слова, яке стремить до свого первісного значення, до первісного семантичного ядра.

В епоху модернізму прірва, що завжди існувала між розмовною мовою та мовою поннятевою (науковою), ще більше поглиблюється. Остання, як вищий прояв раціональності, стає мішенню різкої критики. Її носій - науковець - стає типовим героєм-аутсайдером [див.: 12] творів інтелектуальної прози, бо «саме знання, інтелект породжують неприкаянне безгрунтарство, самотність, хиткість морального фундаменту» [1, 14]. Мова стає своєрідною площиною існування. У творах взаємодія носіїв різного типу ніби породжує мовні ігри. І цей різномовний світ твору відбувається без пояснення. В цьому випадку можна говорити не лише про відчуження на персональному рівні, а й про дистанціювання читача, який мусить приймати функцію «перекладача», інтерпретатора й історіографа, щоб видобути усі потенційні сенси та значення, закладені авторським задумом у тексті.

Вище йшлося про відчуження в мові, однак можна говорити і про відчуження через мову (тобто мова безпосередньо як сфера відчуженої креації). Тут слід пригадати хоча б творчість модерністів і їхній концепт новомови. А найбільш узагальнено можна сказати, що будь-який письменник відчужується через мову, творячи власний, неповторний віртуальний світ у художньому творі.

Підсумовуючи, зазначимо, що дати визначення відчуження як теоретично-літературної категорії досить складно. Однак якоюсь мірою можна все ж таки це здійснити, спробувавши дефініювати його мовою поезики твору. В такому разі було б доцільніше вести мову про три рівні, на яких відбувається відчуження:

1) *креативний*, який передбачає аналіз очуючого світовідчуття письменника та його проєкцію на створений ним художній світ;

2) *текстуальний*, що охоплює усі компоненти художньої структури (особливості розгортання нараційної оповіді, будови композиції, характери виведених персонажів тощо). Тут можна виділити підрівні:

- a) наратологічний;
 - b) головного героя;
 - c) інтерактивний, або ж інтерперсональний (взаємодія персонажів);
 - d) мовно-стилістичний;
- 3) *рецептивний*.

1. *Агєєва В.* Роман як інтелектуальна провокація // *Домонтович В.* Доктор Серафікус. Без ґрунту: Романи. - К.: Кришка, 1999.
2. *Гудзь Ю.* Великий міст і розірваний простір (уроки поезії і прози Олега Лішеґи) // <http://www.i.lviv.ua/η4texts/hudz.htm>
3. *Іґнатенко М.* Відчуження й імморалізм у дійсності та літературі XX ст. // Слово і час. - 2001. - № 11.
4. *Нікапаєнко О.* Проблема відчуження в онтологічній концепції Жана-Поля Сартра // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис. - 2003. - № 9.
5. Alienation: problems of meaning, theory and method / Ed. by R. Felix Geyer and David Schweitzer. - London, Boston and Henley, 1981.
6. *Eco U.* Sposób kształtowania jako wyraz światopoglądu twórcy // *Umberto Eco.* Dzieło otwarte: Forma i nieokreśloność w poetykach współczesnych / Tłum. J. Gałuszka i in. - Warszawa: Czytelnik, 1973.
7. *Grajewski W.* Wyobcowanie literatury i wyobcowanie z literatury // *Literatura i wyobcowanie / Studia pod red. J. Świącha.* - Lublin, 1991.
8. *Heller A.* Existencjalizm, Alienation, Postmodernizm: Cultural Movements as Vehicles of Change in the Patterns of Everyday Life // *A Postmodern Reader / Ed. By J. Natoli and L. Hutcheon.* - NY, 1993.
9. *Nycz R.* Język modernizmu: Doświadczenie wyobcowania // *Literatura i wyobcowanie / Studia pod red. J. Świącha.* - Lublin, 1991.
10. *Przełęcki M.* Wartość poznawcza wypowiedzi literackich i filozoficznych // *Wypowiedź literacka a wypowiedź filozoficzna / Pod red. M. Głowińskiego i J. Sławińskiego.* - Wrocław, 1982.
11. *Stawiński J.* Literatura a wyobcowanie: słowo na wstępie // *Literatura a wyobcowanie / Studia pod red. J. Świącha.* - Lublin, 1991.
12. *Stabro S.* Samotność intelektualisty // *Literatura i wyobcowanie / Studia pod red. J. Świącha.* - Lublin, 1991.
13. *Schulz B.* Sklepy cynamonowe. Sanatorium pod Klepsydrą: Lektura z opracowaniem/ Oprac. A. Knapik. - Kraków: Wydawnictwo «Zielona Sowa», 2003.
14. *Stoff A.* Wyobcowanie: egzystencja i poetyka // *Literatura i wyobcowanie / Studia pod red. J. Świącha.* - Lublin, 1991.
15. *Wysłouch S.* Powieściowe wyobcowanie (Próba typologii) // *Literatura i wyobcowanie / Studia pod red. J. Świącha.* - Lublin, 1991.

T. Stadnyts'ka

ALIENATION AS A THEORETICAL-LITERARY CATEGORY

The article highlights categories of alienation in literary discourse; methodological principles of the creation of a theoretical-literary category containing the concept of «alienation» is described; attention to the components of the situation of alienation in the literary text is accented; the levels of literary structure at which alienation occurs are determined.